

НАЦІОНАЛЬНА РАДА УКРАЇНИ
З ПИТАНЬ ТЕЛЕБАЧЕННЯ І
РАДІОМОВЛЕННЯ

Sweden
Sverige

Гендерний моніторинг каналів телебачення України: тематика війни

Розроблено у жовтні 2023 року за ініціативи Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення за підтримки Швеції та Національного Демократичного Інституту (НДІ).

Авторка: Марценюк Тамара, к.соц.н., доцентка кафедри соціології Національного університету “Киево-Могилянська академія”

За участі Дмитра Швидченка та Ігоря Тимофєєва, Національна рада з питань телебачення та радіомовлення.

Зміст

Вступ	2
Гендерна рівність в українському суспільстві в контексті війни	2
Репрезентація військових у медіа: гендерні аспекти	4
Гендерні ролі та волонтерство	8
Стереотипи й образи ветеранів у медіа	9
Інвалідність внаслідок війни	10
Військовополонені та гендерні аспекти	11
Вшанування пам'яті загиблих на війні	13
ЛГБТ військові	14
Гендерні аспекти вимушеної міграції внаслідок війни	15
Список використаних джерел	16
Спеціалізовані корисні джерела на тему гендерної рівності та війни	19

Вступ

Після повномасштабного вторгнення проблематика висвітлення гендерних аспектів війни у медіа стала ще більш актуальною. Оскільки війна в Україні триває з 2014 року, то вже низку років маємо актуальними такі питання як залучення жінок до сектору безпеки і оборони і забезпечення гендерної рівності у військовій сфері українського суспільства, подолання гендерних стереотипів щодо жінок і чоловіків, становище ветеранів загалом і ветеранів з інвалідністю внаслідок війни зокрема. Поступово актуалізується проблематика вшанування пам'яті загиблих на війні, участі ЛГБТ військових у війні, висвітлення ситуації з військовополоненими жінками і чоловіками, інвалідності внаслідок війни не тільки військових, а й цивільного населення, вимушеного біженства через війну тощо. Ці теми є досить чутливими, з ними складно працювати фахово, адже вони стосуються такого процесу як віктимізація – коли різні категорії населення, які потерпіли від війни, зображуються, передусім, як жертви війни. Іншим протилежним механізмом є героїзація – де, навпаки, акцент ставиться радше на адекватності людини, яка попри виклики війни зробила свій внесок у наближення перемоги. Механізми і віктимізації, і героїзації можуть бути незбалансовано представлені, також супроводжуватися гендерними стереотипами. Тому важливо помічати подібні речі.

Один з ключових викликів подібної тематики – складно запропонувати однозначну правильну відповідь щодо того, як потрібно робити ідеально. Чи так само непросто ретельно прописати, які показники ставити за ті чи інші прояви гендерних стереотипів. Натомість основне завдання у процесі моніторингу – це виявляти певні проблемні моменти і фіксувати їх з певними коментарями. Також варто брати до уваги контекст, про який йдеться у медійному повідомленні. Чутливість до контексту виробляється з досвідом і зі знанням, так само, як глибина розуміння тематики. Саме тому варто уважно прочитати ту інформацію, яка прописана нижче. Певні тематики – як-от гендерні стереотипи чи гендерні образи жінок на війні – є більш емпірично опрацьовані дослідницьким середовищем, порівняно з іншими, як-от щодо чоловічих образів і гендерних стереотипів щодо чоловіків. Оскільки тема повномасштабної війни є ще досить новою для медійного дослідницького середовища, певні її аспекти знаходяться у процесі розробки.

Гендерна рівність в українському суспільстві в контексті війни

Демократичне суспільство повинно надавати жінкам і чоловікам рівні можливості брати участь у всіх сферах життя, у тому числі, в залученні до військової сфери держави. Україна визначила **забезпечення гендерної рівності** як важливу складову подальшого розвитку та як один із пріоритетів державної політики¹. Конституція України та Закони

¹ Гендерна політика в нормативно-правових документах. Частина 1. За заг. ред. Левченко К.Б. / Г.Г. Жуковська, К.Б. Левченко, О.О. Остапенко, О.І. Суслова. Київ, 2020; Гендерна рівність і розвиток: погляд у контексті європейської стратегії України. – К.: Центр Разумкова, 2016.

України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» (2005)² і «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» (2012)³ гарантують дотримання принципу недискримінації за ознакою статі в різноманітних сферах суспільного життя.

Після повномасштабного вторгнення росії в Україну (24 лютого 2022 року) жінки на рівні з чоловіками виявили бажання захищати країну. Чисельність жінок у ЗСУ за останні місяці російсько-української війни зростає, що свідчить про збільшення інтересу жінок до сектору безпеки і оборони. **Питання доступу жінок до військової сфери стає ще більш актуальним і потребує фахового нестереотипного висвітлення у медіа.**

Важливим документом посилення залучення жінок до процесів досягнення миру та пост конфліктної розбудови є **Резолюція Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека»⁴**. Ця резолюція передбачає, що держави-членки ООН мають розробити національні плани дій для її виконання. Кабінет Міністрів України у 2020 році затвердив Національний плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 “Жінки, мир, безпека” на період до 2025 року⁵.

У ситуації безпекових викликів та післявоєнного відновлення важливо не втратити досягнень України у напрямку реалізації політики гендерної рівності, яка може сприйматися як така, що “не на часі”. Зокрема, важливо не допустити зниження впливу жінок на прийняття рішень, надати рівний доступ жінкам на рівні із чоловіками до військової освіти та сектору безпеки і оборони (у тому числі, на рівні прийняття рішень), запобігати та протидіяти гендерно обумовленому насильству; протидіяти фемінізації бідності та погіршенню соціально-економічного становища жінок, особливо з числа вразливих груп; звертати увагу на фізичне та психічне здоров’я жінок і чоловіків, сприяти економічній активності жінок, популяризувати ідеї гендерної рівності та недискримінації, зокрема, у медіа та освіті, а також у Силах безпеки і оборони України.

Для комунікації реформ з суспільством доцільно спиратися на **Концепцію комунікації у сфері гендерної рівності⁶**, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2020 р.

Зокрема, серед шляхів досягнення Концепції зазначено **такі, що стосуються медіа:**

- інформування цільових аудиторій та широкого загалу про ключові концепції гендерної рівності та механізм захисту прав жінок, представлення міжнародного досвіду переваг для різних груп жінок і чоловіків, дівчат і хлопців від впровадження гендерної рівності;

² Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 8 вересня 2005 року №2866-IV // Верховна Рада України // <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15>

³ Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» від 6 вересня 2012 року № 5207-VI // Верховна Рада України // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>

⁴ Жінки. Мир. Безпека: Інформаційно-навчальний посібник з гендерних аспектів конфліктів для фахівців соціальної сфери / Колектив авторів. – Київ, 2017. – С. 25. <https://www.osce.org/files/f/documents/3/3/386408.pdf>

⁵ Про затвердження Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 “Жінки, мир, безпека” на період до 2025 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2020 р. № 1544-р // Урядовий портал // <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-nacionalnogo-a1544r>

⁶ Концепція комунікації у сфері гендерної рівності, розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2020 р. № 1128-р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1128-2020-%D1%80#Text>

- активізації висвітлення тематики гендерної рівності пресою, телерадіомовленням, Інтернет-виданнями, соціальними мережами, інформаційними агентствами;
- спростування/трансформації гендерних стереотипів щодо професії, соціальних ролей, типів поведінки тощо із залученням відомих жінок і чоловіків;
- засудження проявів сексизму, дискримінації за ознакою статі, насильства за ознакою статі, що також часто проявляється через сексуальне насильство та сексуальні домагання, та формування нульової толерантності до цих явищ; спрямування кампаній як на кривдників, так і на постраждалих осіб; широкого висвітлення таких випадків у медіа без засудження та звинувачення постраждалих осіб і моніторингу розвитку ситуацій;
- поширення інформації про гендерні проблеми чоловіків та шляхи їх розв'язання;
- інформування про чоловіків, які підтримують гендерну рівність;
- проведення моніторингу контенту в медіа для виявлення сексистських та дискримінаційних практик щодо обох статей; реагування на такі випадки; поширення інформації про позитивні приклади усунення дискримінаційного та сексистського контенту;
- збільшення представництва жінок в медіа як учасниць сюжетів та експертток.

Репрезентація військових у медіа: гендерні аспекти

Зі збільшенням кількості військовослужбовиць у Збройних Силах України (ЗСУ) після повномасштабного російського вторгнення в українському інфопросторі **посилився дискурс щодо участі жінок у війні**. Крім звичного патріархатного гендерно-рольового наративу про образ чоловіка-воїна, почастішали згадки про жінок, які служать у ЗСУ.

Увага до українських військовослужбовиць і ветеранок в українських медіа зростає з 2014 року. У 2015, коли було проведено перше дослідження «Невидимий батальйон», жінки у військовій сфері, зокрема ті, які брали участь в АТО, залишалися здебільшого невидимими в правовому полі, в медіа і в суспільстві⁷. Якщо в 2015 році медіа фокусувалися на наявності жінок в армії, у військовій сфері як такої, а також на героїзації окремих особистостей, то в 2023 медіа також говорять про умови служби жінок, про їхні потреби, представляють жінок у військовій сфері (військовослужбовиць, парамедицинок, волонтерок для ЗСУ) як професіоналок своєї справи⁸.

На момент проведення дослідження «Невидимий батальйон» у 2015 році медійне відображення жінок у секторі безпеки було загалом незадовільним і транслувало сексистські стереотипи замість окреслення реального досвіду героїнь матеріалів. З часом це ставлення почало змінюватися на краще, почали робитися інтерв'ю з військовослужбовицями, які розповідали власні історії і описували свої власні труднощі.

⁷ Марценюк Т., Гриценко Г., Квіт А., Берлінська М. [«Невидимий батальйон»: участь жінок у військових діях в АТО \(соціологічне дослідження\)](#) / за ред. Т. Марценюк. – К.: Український жіночий фонд, 2015. – 89 с.

⁸ Гриценко Г., Квіт А., Марценюк Т., Звягінцева М., Фацієвич В.-Н., Белошенко А. [Міждисциплінарне дослідження НБ 5.0. Моніторинг рекомендацій і результатів досліджень із циклу "Невидимий батальйон"](#) / за заг. ред. Т. Марценюк. – К.: НАКО, 2023. – С. 45.

Зараз, на думку експерток, медіа допомагають звертати увагу на конкретні проблеми і прискорювати їх вирішення. Попри це, сексистські медіа-матеріали, які сексуалізують жінок, досі трапляються.

Тема військовослужбовиць почала підніматися у кінематографі. Окрім документального фільму «Невидимий батальйон», спеціально присвяченому цій темі, жінки почали з'являтися і в іншій сучасній кінопродукції.

Проте жіночі голоси у сфері безпеки все ж недопредставлені. Українські військові експерти, представлені в медіа – це здебільшого чоловіки, фактично експертки називають лише Марію Берлінську як експертку у сфері аеророзвідки⁹. Часто медіа-позиціонування військових жінок все ще тяжіє до зображення їх як винятку в чоловічому світі.

Натомість український кінематограф менш схильний романтизувати образ жінки на війні. Фільми зняті в Україні з 2014, зображають жінок на війні як таких, які за своїми завданнями і можливостями мало поступаються чоловікам, а також не виокремлюють їх в окреме «явище» на війні, як це схильні робити медіа.

З проблем, які мало висвітлені в українських медіа, на думку опитаних експерток, є також реінтеграція ветеранок у цивільне життя¹⁰. Споживачам українських медіа уже знайомий образ чоловіка, який повернувся з війни, який має видимі ознаки інвалідності або який інтегрується у цивільний ринок праці, або представляє ветеранську спільноту, або балотується в органи виконавчої влади, чи має ПТСР та ін. **Проте жіночий досвід повернення з війни висвітлений мало.** Це може бути пов'язано з активною фазою війни, з меншою кількістю жінок в ЗСУ. Проте, цей досвід також потребує визнання і висвітлення.

Опитані експертки погоджуються, що **сексуальні домагання у військовій сфері мало висвітлюються**¹¹. Після повномасштабного вторгнення росії на територію України у лютому 2022 питання сексуальних домагань у військовій сфері не згадується в медіа. Це може бути пов'язано з різними факторами: 1) відсутність повідомлень про такі випадки, 2) неготовністю жінок говорити про випадки сексуальних домагань або насильства у військовій сфері, сексуального насильства пов'язаного з війною або сексуального насильства в цивільному житті, 3) пріоритезуванням інших тематик під час війни.

Експертки вважають, що тема сексуальних домагань у секторі безпеки під час повномасштабної війни фактично не висвітлюється в медіа саме через побоювання, що така інформація може репутаційно зашкодити армії і не сприяти її загальній боєздатності.

Образ військового, героя-солдата часто виступає формою ідеалізованої мужності. Уявлення про те, що чоловіки забирають життя, тоді як жінки їх дарують, є ключовим у розумінні гендерних відмінностей, особливо в культурах, де військові міфи відіграють значиму роль у формуванні національної ідентичності. Такий розподіл ролей підтверджується й наявністю переконання, що військовій структурі є своєрідним каналом мобільності для хлопців, які хочуть стати справжніми чоловіками. Під час навчань виховується так-званий «культ мужності», який полягає у засвоєнні правил прояву агресії,

⁹ Там само. – С. 46.

¹⁰ Там само. – С. 48.

¹¹ Там само. – С. 66.

послуху, та легітимізує насильство. Застосування фізичної сили, агресії та насильства легітимізується саме у військових структурах.

Не меншим викликом для медіа є **зображення чоловіків, дружини яких на війні**. З 2014 року, коли жінки як доброволіці доєдналися до АТО, вони могли стикатися із стереотипним ставленням про те, що “погані дружини і матері”, “матері-зозулі, які покинули дітей” тощо¹². З іншого боку, чоловіки, які не пішли воювати, а залишилися вдома виконувати доглядову працю, так само можуть зазнавати гендерно стереотипних суджень. Наприклад, чоловіка може бути присоромлено за його участь у вихованні дитини, виконання цивільної роботи тощо замість несення військової служби, яка традиційно вважається «чоловічою» справою. Подібні випадки у медіа слід подавати без стереотипів і екзотизації, звертаючи увагу на важливість і цінність для суспільства різного виду роботи.

На протигагу образу чоловіка-воїна та захисника, у воєнному суспільстві формується інакший гендерно-стереотипний образ – **чоловіка-малодушного**¹³. Малодушний чоловік не бореться за своє, відступає, тікає, ховається, бреше, уникає, робить вигляд, мовчить. Такий чоловік робить все заради власної безпеки та на угоду особистим інтересам, а не заради інтересів державних, суспільних, “великих” та “важливих”. В українському суспільстві дискутують про те, як мають поводити себе чоловіки у ситуації військової служби та її уникнення.

В Україні велика дискусія розгорнулася довкола теми чоловіків-емігрантів, тих, хто зараз за кордоном: *“У мене питання до мужиків, які поїхали за кордон: а що ви будете розказувати дітям і своїм онукам і як ви зможете спокійно спілкуватись з людьми, які воювали у той час, коли ви сховались за кордоном?”* (1pushkin_off, 28.11.2022)¹⁴. Ми чуємо ці слова від хлопця у військовій формі, який дивиться прямо в камеру та висловлює відверту претензію до тих чоловіків, які поїхали за кордон. Цікаво, що він звертається не до всіх чоловіків, які “не на фронті”, а безпосередньо до тих, які покинули кордони України. Присутність у межах України і допомога будь-яким, навіть не військовим шляхом, виявляється важливішою за службу в армії як таку. Бачення мужності та “чоловічності” виходить за межі тримання в руках зброї. І саме неприсутність в Україні викликає обурення. Таким чином формується думка про те, що важливо бути тут і зараз, розділяти колективну травму війни, а ті, хто виїхав – вилучаються з уявної партії, стають “недостойними” чоловіками.

¹² Марценюк Т., Гриценко Г., Квіт А., Берлінська М. [«Невидимий батальйон»: участь жінок у військових діях в АТО \(соціологічне дослідження\)](#) / за ред. Т. Марценюк. – К.: Український жіночий фонд, 2015.

¹³ Гавура В. Зміна гендерного конструкту в Україні під впливом повномасштабної російсько-української війни через аналіз відео на медіа платформі тік ток // Кваліфікаційна робота освітній ступінь — магістр. Національний університет «Кієво-Могилянська академія»: Кафедра культурології, 2023.

¹⁴ Там само.

Подекуди трапляються випадки засудження і стигматизації тих чоловіків, які не поспішають йти до ЗСУ. Якщо йдеться про порушення законодавства, то варто це зазначати. Однак слід критично ставитися до медійних сюжетів, у яких йдеться про, передусім, стигматизацію і засудження чоловіків, які з певних причин не пішли до війська. Розуміння мотивації у даній ситуації важливе, проговорення страхів та емоційний аспект питання – це непросте завдання для медіа, які готові кинути виклик гендерним стереотипам про обов'язкову сміливість усіх чоловіків.

Комісія з журналістської етики також радить¹⁵ журналістам і редакціям, висвітлюючи діяльність військовослужбовців та військовослужбовиць:

- Уникати коментування зовнішності жінки, а також недоречного акцентування на статі та віку під час виконання нею професійних обов'язків. Зокрема, «красива», «вродлива», «слабка» чи «сильна» – це оцінка, яка ґрунтується на уявленнях автора чи авторки про красу і силу. Можна давати конкретні деталі, як-то «у спортзалі піднімає 80 кг», «у неї у вухах сережки, подаровані подругою», «невеликого зросту, з 36 розміром взуття, тому на складі для неї не знайшлося пари, довелося купувати за свої гроші».
- Не дотримуватися застарілих патріархальних уявлень про «образи жінок». Не використовувати фрази на кшталт «жінка – слабка стать».
- Не поширювати стереотипів за ознакою статі у журналістських матеріалах. Для цього перевіряти свої матеріали за допомогою «дзеркального методу» (чи однаково доречно певне висловлювання виглядало б у матеріалах про жінку/про чоловіка).
- Не протиставляти жінок і чоловіків між собою, коли йдеться про виконання професійних обов'язків. Не транслювати суб'єктивні судження щодо оцінки зовнішності жінок-військових.

Гендерні ролі та волонтерство

Ще є часів ЄвроМайдану (2013-2014) волонтерська діяльність постала як суспільно активна діяльність. З початком російського вторгнення на сході України у центрі українського волонтерського руху опинились активні жінки¹⁶.

Волонтерство досить розмаїте і включає низку активностей, у яких можуть реалізовуватися жінки і чоловіки. Волонтерська діяльність багатогранна і різноманітна, що

¹⁵ Саморегуляція українських медіа під час дії воєнного стану в Україні. З досвіду роботи Комісії з журналістської етики: Аналітично-довідковий збірник / За заг. ред. Л. Кузьменко, Л. Куц, М. Дворового, О. Погорелова. – К.: Комісія з журналістської етики, 2022. – С. 52.

¹⁶ Левінська З. С. Волонтерський рух як прояв громадянсько-політичної активності у кризовий період сучасної України: гендерний аспект // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. – 2017. – С. 98.

може демонструвати як егалітарні нестереотипні приклади гендерних ролей, так і навпаки – гендерно стереотипні патріархатні.

З одного боку, волонтерство можна розглядати як **допоміжну (другорядну) діяльність** щодо традиційно маскуліної військової справи (служби у ЗСУ, наприклад). У такому разі волонтерство стає способом транслювання гендерних стереотипів. Наприклад, коли журналіст коментує як волонтерки займається приготуванням їжі для військових і вживає вислів «наварили дівчата борщу для наших хлопців», то поширює стереотип про допоміжну роль жінки у війні і про образ чоловіка-воїна.

З іншого боку, волонтерки на своєму прикладі можуть демонструвати **егалітарну нестереотипну роль**. Коли у репортажі йдеться про те, як жінки-волонтерки проєктують та збирають дрон, який передадуть армії, то це демонструє нестереотипну роль жінок, які реалізують навички у своїй професії, яка традиційно вважалася чоловічою і водночас подають приклад суспільно активної діяльності. На прикладі сюжету про жінок-інженерок конструкторського бюро можна продемонструвати, що будь-які гендерні ролі можуть бути реалізовані не за стереотипними суспільними уявленнями про роль чоловіка та жінки у суспільстві, а за особистими прагненнями як чоловіків, так і жінок у перемозі над ворогом.

Як зазначає дослідниця жіночого руху Оксана Кісь: “Наприклад, волонтерський рух чудово показав, наскільки ефективними можуть бути жінки як менеджерки. Вони знаходять оптимальні рішення в короткі терміни, вони здатні оперувати ресурсами – в тому числі, дуже обмеженими людськими ресурсами. Вони здатні на фандрейзинг та організацію логістики. Це суперечить стереотипам про емоційність жінок, нездатність до раціональних або жорстких рішень, їхню близькість до природи, а не до цивілізаційних речей”¹⁷.

Варто також взяти до уваги, що, згідно з емпіричними результатами явища волонтерства в українському суспільстві після початку повномасштабної війни, жінки і чоловіки обирали певні види волонтерства, ґрунтуючись на власних уявленнях про гендерні ролі¹⁸. Гендерні ролі були мотивацією до волонтерської діяльності, адже певні жінки називали це своїм видом внеску у перемогу. Окрім того, для деяких чоловіків, які непридатні до військової служби або яким відмовили у записі на військову службу у перші дні після 24 лютого, волонтерство також було способом відчутти належність до спільної справи і реалізувати себе. Тобто, гендерні стереотипи щодо виконання тієї чи іншої волонтерської діяльності можуть і поширюватися тим, хто це робить. **Але у медіа важливо по можливості не сприяти подальшому поширенню гендерних стереотипів, фахово коментувати, беручи до уваги зміст внеску людини, яка виконує волонтерську роботу.** Адже будь-яка робота волонтерська діяльність є важливою.

¹⁷ Славінська І. Інтерв'ю Кісь О. «Традиційні» жіночі ролі в умовах війни набувають мілітарного значення // Українська правда, 9 жовтня 2015 р. <https://life.pravda.com.ua/culture/2015/10/9/201525/>.

¹⁸ Вербицький І. Чинники мобілізації волонтерства і взаємодопомоги після повномасштабного російського вторгнення в Україну у 2022 році // Кваліфікаційна робота освітній ступінь — магістр. Національний університет «Кієво-Могилянська академія»: Кафедра соціології, 2022. <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/27a24db5-a6a3-4beb-a06b-85e64b305c5b/content>

Волонтерська діяльність під час війни в Україні дає жінкам можливість проявити та продемонструвати свої лідерські здібності та навички прийняття рішень у дуже складному та часто небезпечному для життя середовищі¹⁹. Їхній досвід, знання, навички та лідерські якості мають бути визнані, і слід докласти всіх зусиль, щоб формувати та використовувати їх у процесі відновлення та відбудови країни.

Стереотипи й образи ветеранів у медіа

Згідно з результатами дослідження “Залучення ветеранів у громадсько-політичне життя: шлях від військових перемог до особистих” (2019), **героїзація та стигматизація** — два протилежні образи ветеранів АТО, які використовуються у ЗМІ²⁰. Героїзація притаманна радше військовим, які перебувають на передовій в АТО. Натомість стигматизація — це образ тих, які повернулися після війни додому.

Згідно з даними Міністерства у справах ветеранів України, станом на 1 січня 2023 року було зареєстровано близько 455 тис. осіб, які отримали статус учасника бойових дій за участь у проведенні АТО/ООС, забезпеченні їх проведення чи у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії російської федерації, забезпеченні їх здійснення. Серед них більше 26 тис. жінок (5,8%)²¹.

Інвалідність внаслідок війни

Згідно з результатами відповіді на запит від Міністерства у справах ветеранів України, станом на 01.01.2023 кількість осіб, які мають **статус особи з інвалідністю внаслідок війни** – 101 153 особи, з них жінок – 8 534 особи (або 8,4%)²².

Поняття інвалідності кидає виклик ідеалам традиційної (гегемонної) маскулінності, коли від чоловіків очікується сила і фізично розвинене тіло²³. Окрім того, як зазначає соціологиня Олена Стрельник, інвалідність розглядається узагальнено, без акцентування особливостей життєвого шляху та ідентичностей жінок і чоловіків²⁴. Інвалідність жінок

¹⁹ Виклики, з якими стикаються постраждалі від війни в Україні молоді жінки // Громадська організація «Інтерньюз-Україна» за підтримки ООН Жінки. – Київ, травень 2022.

²⁰ Марценюк Т., Квіт А. [Залучення ветеранів у громадсько-політичне життя: шлях від військових перемог до особистих \(соціологічне дослідження\)](#), спільно з ГО «Студена» за підтримки USAID, 2019. – С. 33.

²¹ Гриценко Г., Квіт А., Марценюк Т., Звягінцева М., Фацієвич В.-Н., Белошенко А. [Міждисциплінарне дослідження НБ 5.0. Моніторинг рекомендацій і результатів досліджень із циклу "Невидимий батальйон"](#) / за заг. ред. Т. Марценюк. – К.: НАКО, 2023. – С. 33.

²² Гриценко Г., Квіт А., Марценюк Т., Звягінцева М., Фацієвич В.-Н., Белошенко А. [Міждисциплінарне дослідження НБ 5.0. Моніторинг рекомендацій і результатів досліджень із циклу "Невидимий батальйон"](#) / за заг. ред. Т. Марценюк. – К.: НАКО, 2023. – С. 36.

²³ Марценюк Т. «Захисники галактики»: влада і криза в чоловічому світі. – К.: Комора, 2020. – С. 158.

²⁴ Стрельник Е. Гегемонная маскулинность и инвалидность: конфликты идентичностей и ресурсы их преодоления / Способы быть мужчиной: Трансформации маскулинности в XX веке / ред., сост. И. Н. Тартаковская. М. : Звенья, 2013. С. 216.

привертає менше уваги дослідників, ніж інвалідність чоловіків, особливо беручи до уваги ситуацію війни і становище ветеранського руху.

Загалом інвалідність і нормативна маскулінність конфліктні, оскільки уявлення про ці поняття досить полярні. Відповідно до суспільних очікувань, «справжньому» чоловікові досить складно відповідати таким визначенням у суспільстві нормам маскулінності, як фізична сила та ідеальне тіло. Через наявність інвалідності чоловіки можуть соромитися самих себе. Це називається **самостигматизація**. Як наслідок, такі чоловіки вважають себе менш здібними та спроможними чогось досягти.

Окрім того, чоловіки з інвалідністю можуть викликати такі асоціації, як непотрібний, нещасний, економічно незахищений, безробітний тощо. Ці асоціації стосуються передусім ринку праці, адже важливі ознаки нормативної маскулінності якраз пов'язані з орієнтацією на успіх і володінням матеріальними ресурсами.

Армія є важливим інститутом **відтворення гегемонної маскулінності**, адже наділяє військовослужбовців рисами, які асоціюються з нею. Тому для чоловіків служба в армії може бути вагомим і необхідним життєвим етапом для реалізації нормативної маскулінності. Військовий обов'язок пов'язаний з героїзацією та перебуванням у ієрархічному чоловічому середовищі. Залученість до спільноти чоловіків-воїнів є важливою для маскулінної ідентичності. Коли йдеться не просто про армію, а про службу в «гарячих точках», гегемонна маскулінність відтворюється ще більш активно.

Чоловіки з інвалідністю, які отримали її внаслідок війни, близькі до «здорової гегемонної маскулінності», адже здобута під час війни інвалідність є результатом культурно визнаної «маскулінної поведінки»²⁵. Тому стратегіями подолання конфлікту між маскулінністю та інвалідністю можуть бути супротив стигми хворого, наративізація хвороби та стигматизація.

Окрім того, якщо говорити про інвалідність чоловіків і жінок внаслідок війни, то можна розрізнити **інвалідність внаслідок виконання бойових дій і внаслідок нападів на цивільне населення**. Перший тип більше пов'язаний з героїзацією, а другий – якраз може бути пов'язаний з надмірною віктимізацією. Проблемність у медійному висвітленні тематики інвалідності якраз може стосуватися уваги тільки до одного аспекту, замість більш збалансованого підходу до успіхів і викликів ситуації, що склалася.

Військовополонені та гендерні аспекти

Здебільшого коли йдеться про військовополонених, то згадуються переважно чоловіки, тема військових жінок у полоні не отримує значної уваги з боку суспільства. Виклики гендерної стереотипізації зображення полонених у таких напрямках:

- Жінки – це стереотипно «слабка стать», а тому вони схильні здаватися у полон частіше за чоловіків. До того ж, полон може бути зображено як вияв боягузтва і неготовності несення військової служби як жінок, так і чоловіків.

²⁵ Там само.

- Жінок можуть звинувачувати у тому, що вони стали об'єктом сексуального насильства зі сторони окупантів або за те, що для того, аби покращити свої умови перебування у полоні, вони вдавалися до інтимних стосунків з окупантами.
- Стигматизація чоловіків, які постраждали від сексуального насильства у полоні.

Однак тематика викликів полону все більше обговорюється на суспільному рівні. Зокрема, під час Книжкового арсеналу 2023 року три українські жінки різного віку, різних професій, з різних регіонів розповіли про свій досвід і те, як варто ставитись до людей, що пережили полон, та реінтегрувати їх у суспільство²⁶. Одна із жінок Людмила Гусейнова зазначає: *“Але ніколи не називайте нас жертвами — ми пережили це і вистояли. Ми виживші. Розуміння того, що ти не жертва, а людина, яка змогла через це пройти, дає силу рухатись, розвиватися і допомагати іншим. Хочу, щоб жінки, які вийдуть з полону, знали, що можна і треба жити далі”*.

Висвітлення сексуального насильства у медіа — одне з найскладніших завдань, яке потребує серйозної підготовки і фаховості. Саме тому експертною спільнотою розроблено низку рекомендацій, як коректно висвітлювати тематику сексуального насильства, пов'язаного із війною²⁷.

Серед побажань і коментарів зазначено такі:

- вбачати в особах, які пережили сексуальне насильство, особистості;
- поважати право осіб, які пережили сексуальне насильство, на контроль і автономність;
- бути відповідальними та зберігати доброчесність;
- створювати користь, або не робити взагалі;
- висвітлюючи складні та чутливі теми, медіа варто забезпечити баланс між свом правом на публікацію суспільно важливої інформації, відповідальністю за захист постраждалих та впливом такої інформації на аудиторію.

Вшанування пам'яті загиблих на війні

Якщо говорити про статистику загиблих військовослужбовців ЗСУ під час участі в АТО/ООС, то ці дані Міністерство оборони України вважає службовою (закритою)

²⁶ Веляник А. Голоси жінок. Через що проходять українки в російському полоні // Свідомі, 5 липня 2023 р. <https://svidomi.in.ua/page/holosy-zhinok-cherez-shcho-prokhodiat-ukrainky-v-rosiiskomu-poloni>

²⁷ Кузьменко Л. Гендерна рівність у медіа: виклики на тлі повномасштабної війни в Україні. Як коректно висвітлювати проблему СНПК // Посібник з журналістської етики / [Куликов А., Кузьменко Л., Дворовий М., Дуцик Д., Куц Л.]. — К. : Комісія з журналістської етики, 2023. — С. 44-49.

інформацією. Однак, з відкритих джерел, як-от «Книга пам'яті полеглих за Україну»,²⁸ станом на 1 грудня 2021 року відомо про 23 загиблі жінки та 4467 загиблих чоловіків.

Політичні еліти, громадянське суспільство і медіа відіграють провідні ролі у процесах формування комеморативних практик, колективних та історичної пам'яті.

Практики комеморації загиблих у російсько-українській війні почали формуватися завдяки зусиллям волонтерських ініціатив і громадських організацій, серед членів яких було чимало науковців — істориків, музейників тощо²⁹. Важливо, що у практиках комеморації домінує гуманістичний персоніфікований підхід: для збереження пам'яті про кожного і кожну, хто віддали свої життя за незалежність України, створюються мартирологи, Книги пам'яті, щоденна церемонія «Дзвін пам'яті» тощо. Запроваджено День пам'яті захисників України, запроваджено такі ритуали як хвилина мовчання, розроблено військовий церемоніал поховання. Традиційними в Україні вже стали такі практики комеморації, як спортивні змагання (зокрема, забіг «Шаную воїнів — біжу за Героїв України», створення меморіальних алей і парків (зокрема, Жіночий ветеранський рух висаджує іменні яблуні на пам'ять про загиблих). З'являються іменні стипендії на навчання ветеранок і ветеранів, як от стипендія імені Богдана Радченка, журналіста, випускника Києво-Могилянської академії.

Експерти, опитані в рамках дослідження "Політики та практики вшанування пам'яті загиблих військових у російсько-українській війні на Сході України"³⁰ (2021), наголошують: тема смерті, попри її повсякчасну присутність у ЗМІ, досі залишається однією з найбільш табуованих. Водночас ми маємо, фактично, культ смерті, зокрема, у ставленні до минулого: усі травми 20 століття, досі недостатньо проговорені, недовисловлені, призводять до того, що відбувається віктимізація минулого («народ — жертва»), а образ героя — це майже виключно образ мертвого героя. А з іншого боку, це успадкований із попередніх періодів історії (не лише радянської, а й ранішої) образ воїна-захисника / рятівника.

Важливим аспектом залишається питання процедури сповіщення про загиблих. Ситуація стала більш уніфікованою, розроблено протокол сповіщення, та все ж лишаються проблемні моменти. Першим із них є поспішне неформальне сповіщення телефоном чи через мережу інтернет. Воно є проблематичним і з етичних міркувань подальшої підтримки родини, і з міркувань національної безпеки та нерозголошення деталей ведення війни.

Повинна бути уніфікована позиція держави щодо вшанування пам'яті загиблих, через яку транслюються певні цінності.

Громадська думка про практики вшанування пам'яті загиблих у російсько-українській війні з'ясована на основі репрезентативного опитування, проведеного в липні 2021 року³¹. Серед способів вшанування пам'яті задля переосмислення подій війни найбільш популярними виявилися фільми.

²⁸ Книга пам'яті полеглих за Україну. <http://memorybook.org.ua>

²⁹ Міждисциплінарне дослідження "Політики та практики вшанування пам'яті загиблих військових у російсько-українській війні на Сході України" : [скорочена версія з основними результатами](#) / заг. ред. Тамари Марценюк. - Київ : [б. в.], 2021. - [18] с.

³⁰ Там само. – С. 11.

³¹ Там само.

ЛГБТ військові

Згідно з результатами дослідження, ЛГБТ+-військові відчувають значну «атмосферу несприйняття інакшості» (Точка опори ЮА, InMind, 2019). Крім цього, обізнаність щодо питання ЛГБТ людей є низькою серед опитаних військових. На їх думку, підняття даної теми не що інше, як пропаганда питань ЛГБТ. Загалом, дослідження показало, що попри те, що агресивна гомофобія не демонструється, все ж гетеросексуальні військові вважають, що ЛГБТ+-військовим слід приховувати власну сексуальну орієнтацію.

Важливою ініціативою стала виставка Антона Шебетко «Ми були тут», реалізована в серпні 2018 року в рамках проекту для український митців, присвяченого недискримінації ЛГБТ+-спільноти, ініційованого фондом «Ізоляція» спільно з Київпрайд³². Фотохудожником були записані інтерв'ю з вісьмома представниками і представницями ЛГБТ+-військових про їхній досвід військової служби як ЛГБТ+. Сама ж виставка складалась з фотопортретів цих ЛГБТ+-військових із прихованими обличчями та зміненими іменами. Сам фотохудожник Антон Шебетко акцентував увагу на військових заслугах кожного та кожної з ЛГБТ+-військових перед країною, яка «не готова їх прийняти» та є доволі консервативною та гомофобною.

Виставка Антона Шебетко «Ми були тут» стала поштовхом для створення об'єднання «Українські ЛГБТ військові за рівні права»³³ в тому ж році. Його метою є «здобуття рівноправ'я для ЛГБТ+ спільноти, права на шлюб, повноцінну сім'ю, недискримінацію». У 2018 році під час Маршу Рівності об'єднання ЛГБТ+ військових становило окрему колону, яку очолювали Віктор Пилипенко та Анастасія Конфедерат. Діяльність об'єднання ЛГБТ+-військових має й низку союзників серед громадських організацій та інших інститутів. Партнерами є наступні громадські організації: «Точка опори», «Прожектор», «Платформа королів», «Райдужне життя». Серед інших союзників – Платформа ТЮ, Маріуполь, «Ukrainian bears», QUA - LGBTQ Ukrainians in America.

Гомофобія – це форма упередження щодо геїв, лесбійок, бі-, трансгендерних осіб та тих, які відхиляються від гендерних стереотипів у спосіб, що передбачає одностатеву сексуальну орієнтацію.

Аби протидіяти гомофобному ставленню в українському суспільстві, створюються нові проекти. Наприклад, влітку 2023 року було започатковано проект “Видимі” – це 10 історій українок і українців, які змінюють країну та надихають інших³⁴.

Гендерні аспекти вимушеної міграції внаслідок війни

³² Бондарук М. Гомофобія щодо ЛГБТ+ військових Збройних сил України // Бакалаврський диплом, НаУКМА, 2021. <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/32886c51-d8fc-4854-a237-5cb4b1b05439> – С. 23.

³³ <https://lgbtmilitary.org.ua>.

³⁴ "Видимі" — новий документальний проект Суспільного про рівність і єдність // Суспільне культура, 17 серпня 2023 р. <https://suspilne.media/552975-vidimi-novij-dokumentalnij-proekt-suspilnogo-pro-rivnist-i-ednist/>

За даними ООН з 24 лютого 2022 року³⁵: 12,7 млн українців стали вимушеними мігрантами; 7,7 млн осіб стали внутрішньо переміщеними особами; 5 млн українців залишили Україну та виїхали за кордон, з них 54% (2,9 млн) українців виїхали до Польщі, 774 тис. – до Румунії, 490 тис. – до Угорщини, 443 тис. – до Молдови, 354 тис. – до Словаччини; 578 тис. українців виїхали (або їх вивезли) до Росії. **Жінки з дітьми** складають переважну більшість вимушених мігрантів внаслідок війни в Україні: 83 % (Центр Разумкова, березень 2022 р) 95% українських біженців, які виїхали в ЄС (ГО «Національний демократичний інститут», Польща).

Ризики й небезпеки вимушених переміщень за кордон³⁶:

- **Умови життя, матеріальне забезпечення, доступ до медичних послуг** не завжди належного рівня.
- **Найактуальнішою є проблема житла.** Пошук житла, роботи, шкіл та дитячих садків для дітей, мовний бар'єр, постійний психологічний пресинг і стрес — це ті виклики, які щодня доводиться долати більшості українок, що опинилися за кордоном.
- **Потреба у працевлаштуванні.** Опитування польської агенції EWL засвідчує: серед українців, які знайшли прихисток у Польщі, лише 20 % мали дистанційну роботу в Україні та, відповідно, засоби для існування.

Однак, не дивлячись на всі виклики вимушеної міграції, з якими змушені стикатися українські біженки за кордоном, сформувалися та поширюються в медіа певні **гендерні стереотипи** щодо них.

Створюється негативний стереотип (не без допомоги північних сусідів) про те, що українські жінки, які виїхали з України, рятуючись від агресії, сприймаються там як люди “другого сорту”, що вони пристосуванки, займаються проституцією або полюють на європейських чоловіків, тобто роблять все можливе, щоб залишитися у Європі і не повертатися в Україну.

Існують варіації на тему українських жінок за кордоном: Українські жінки “сидять за кордоном”, поки їхні чоловіки воюють в Україні. Українським чоловікам потрібно усвідомлення того, що вони воюють за родину, за дітей, для яких є загроза в Україні. Проте в Європі українським жінкам нічого не загрожує, навпаки там для них створені такі умови, що вони можуть не повертатися. Вони там знайдуть собі європейських чоловіків, а діти отримують освіту, а тому там і залишаються.

Ще один стереотип стосується українських жінок, які виїхали за кордон, шукають там можливості залишитися і не повертатися до України. Вони спеціально і свідомо шукають привід виїхати з України, залишити чоловіків, які воюють, доля чоловіків їх не цікавить, тому українські воїни позбавляються мотивації воювати за свою родину та дітей.

Звісно ж, що такі гендерні стереотипи **віктимізують і маргіналізують** українських жінок, які чимало всього роблять для видимості тематики війни за кордоном, збору і пересилання допомоги в Україну тощо. Окрім того, в українських медіа бракує фахової

³⁵ Гуляєва Л. Економічне та соціальне становище української жінки-вимушеної мігрантки в умовах широкомасштабного російського вторгнення в Україну, липень 2022 р. <https://www.prostir.ua/wp-content/uploads/2022/09/%D0%9F%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F.pdf>

³⁶ Там само.

позитивної інформації щодо вимушених мігранток і мігрантів та викликів їх повернення в Україну.

Список використаних джерел

1. Арнаутова В., Лукічов В., Нікітюк Т. Путівник гендерної інтеграції у Збройних силах України. Формування гендерної компетентності військового професіонала. – ОБСЄ, 2020. https://www.osce.org/files/f/documents/4/8/479044_0.pdf
2. Бондарук М. Гомофобія щодо ЛГБТ+ військових Збройних сил України // Бакалаврський диплом, НаУКМА, 2021. <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/32886c51-d8fc-4854-a237-5cb4b1b05439>
3. Веляник А. Голоси жінок. Через що проходять українки в російському полоні // Свідомі, 5 липня 2023 р. <https://svidomi.in.ua/page/holosy-zhinok-cherez-shcho-prokhodiat-ukrainky-v-rosiiskomu-poloni>
4. Вербицький І. Чинники мобілізації волонтерства і взаємодопомоги після повномасштабного російського вторгнення в Україну у 2022 році // Кваліфікаційна робота освітній ступінь — магістр. Національний університет «Кієво-Могилянська академія»: Кафедра соціології, 2022. <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/27a24db5-a6a3-4beb-a06b-85e64b305c5b/content>
5. "Видимі" — новий документальний проєкт Суспільного про рівність і єдність // Суспільне культура, 17 серпня 2023 р. <https://suspilne.media/552975-vidimi-novij-dokumentalnij-proekt-suspilnogo-pro-rivnist-i-ednist/>
6. Виклики, з якими стикаються постраждалі від війни в Україні молоді жінки // Громадська організація «Інтерньюз-Україна» за підтримки ООН Жінки. – Київ, травень 2022. <https://eca.unwomen.org/sites/default/files/2022-07/%D0%92%D0%98%D0%9A%D0%9B%D0%98%D0%9A%D0%98%2C%20%D0%97%20%D0%AF%D0%9A%D0%98%D0%9C%D0%98%20%D0%A1%D0%A2%D0%98%D0%9A%D0%90%D0%AE%D0%A2%D0%AC%D0%A1%D0%AF%20%D0%9F%D0%9E%D0%A1%D0%A2%D0%A0%D0%90%D0%96%D0%94%D0%90%D0%9B%D0%86%20%D0%92%D0%86%D0%94%20%D0%92%D0%86%D0%98%CC%86%D0%9D%D0%98%20%D0%92%20%D0%A3%D0%9A%D0%A0%D0%90%D0%86%CC%88%D0%9D%D0%86%20%D0%9C%D0%9E%D0%9B%D0%9E%D0%94%D0%86%20%D0%96%D0%86%D0%9D%D0%9A%D0%98%20.pdf>
7. Гавура В. Зміна гендерного конструкту в Україні під впливом повномасштабної російсько-української війни через аналіз відео на медіа платформі тік ток // Кваліфікаційна робота освітній ступінь — магістр. Національний університет «Кієво-Могилянська академія»: Кафедра культурології, 2023.
8. Гендерна політика в нормативно-правових документах. Частина 1. За заг. ред Левченко К.Б. / Г.Г. Жуковська, К.Б. Левченко, О.О. Остапенко, О.І. Сулова. Київ, 2020. <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/18%20-%20Department/18%20-%20PDF/02.2021/genderna-polityka.pdf?fbclid=IwAR1jGfXFX-e9Yn-uYU4oieStwhitioTUvJJXT4vRX4JwtpzUAgGXl9nyFGY>
9. Гендерна рівність і розвиток: погляд у контексті європейської стратегії України. – К.: Центр Разумкова, 2016.

10. Глосарій і тезаурус Європейського інституту з гендерної рівності / пер. М. Бабак, О. Давліканової, М. Дмитрієвої, М. Козир, Л. Компанцевої, К. Левченко, М. Скорик, О. Суслової. – Київ : «Вістка», 2021. <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/17580-20210419.pdf>
11. Гриценко Г., Квіт А., Марценюк Т., Звягінцева М., Фацієвич В.-Н., Белошенко А. [Міждисциплінарне дослідження НБ 5.0. Моніторинг рекомендацій і результатів досліджень із циклу "Невидимий батальйон"](#) / за заг. ред. Т. Марценюк. – К.: НАКО, 2023.
12. Гуляева Л. Економічне та соціальне становище української жінки-вимушеної мігрантки в умовах широкомасштабного російського вторгнення в Україну, липень 2022 р. <https://www.prostir.ua/wp-content/uploads/2022/09/%D0%9F%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F.pdf>
13. Дубчак Н. І. Жінки у Збройних Силах України: Проблеми гендерної політики // Стратегічні пріоритети, № 4 (9). – 2008. – С. 187–192.
14. Жінки. Мир. Безпека: Інформаційно-навчальний посібник з гендерних аспектів конфліктів для фахівців соціальної сфери / Колектив авторів. – Київ, 2017. – С. 25. <https://www.osce.org/files/f/documents/3/3/386408.pdf>
15. Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 8 вересня 2005 року №2866-IV // Верховна Рада України // <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15>
16. Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» від 6 вересня 2012 року № 5207-VI // Верховна Рада України // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>
17. Історія не без нас. Становлення руху за права людей з інвалідністю в Україні: збірник. — Київ : Видавництво, 2023. — 268 с. <https://ffr.org.ua/wp-content/uploads/2023/11/Elektronna-knyga.pdf>
18. Концепція комунікації у сфері гендерної рівності, розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2020 р. № 1128-р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1128-2020-%D1%80#Text>
19. Левінська З. С. Волонтерський рух як прояв громадянсько-політичної активності у кризовий період сучасної України: гендерний аспект // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. – 2017. – С. 96-102. <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/19511/Levins%60ka,%20Z..pdf?sequence=3&isAllowed=y>
20. [Невидимий батальйон 3.0. Сексуальні домагання у військовій сфері в Україні](#) : (соціологічне дослідження) / текст та заг. ред. Тамари Марценюк; Інститут гендерних програм. - [Київ : б. в., 2021].
21. Марценюк Т. Гендерна рівність та недискримінація на практиці. – Київ: Комора, 2021.
22. Марценюк Т. «Захисники галактики»: влада і криза в чоловічому світі. – К.: Комора, 2020.
23. Марценюк Т. Гендер для всіх. Виклик стереотипам. – К.: Основи, 2017. – 256 с.
24. [Марценюк Т., Гриценко Г., Квіт А., Василенко Л., Звягінцева М. "Невидимий батальйон 2.0": повернення ветеранок до мирного життя: \(соціологічне дослідження\)](#), за заг. ред. Т. Марценюк. – К.: ООН Жінки, 2019. – 216 с.

25. Марценюк Т., Квіт А. [Залучення ветеранів у громадсько-політичне життя: шлях від військових перемог до особистих \(соціологічне дослідження\)](#), спільно з ГО «Студена» за підтримки USAID, 2019. 71 с.
26. Марценюк Т., Гриценко Г., Квіт А., Берлінська М. [«Невидимий батальйон»: участь жінок у військових діях в АТО \(соціологічне дослідження\)](#) / за ред. Т. Марценюк. – К.: Український жіночий фонд, 2015. – 89 с.
27. Міждисциплінарне дослідження "Політики та практики вшанування пам'яті загиблих військових у російсько-українській війні на Сході України" : [скорочена версія з основними результатами](#) / заг. ред. Тамари Марценюк. - Київ : [б. в.], 2021. - [18] с.
28. Плачинда Г. Словничок фемінітивів для прес-офіцерів та прес-офіцерок територіальних управлінь державної служби України з надзвичайних ситуацій. – Київ, 2018. https://www.wicc.net.ua/media/Slovnyk_fem.pdf
29. Про затвердження Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 “Жінки, мир, безпека” на період до 2025 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2020 р. № 1544-р // Урядовий портал // <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-nacionalnogo-a1544r>
30. Синчак О. За рівність мовну і позамовну // Журнал соціальної критики «Спільне». – 8 березня 2011 р. // <http://commons.com.ua/za-rivnist-movnu-i-pozamovnu/>
31. Славінська І. Інтерв'ю Кісь О. «Традиційні» жіночі ролі в умовах війни набувають мілітарного значення // Українська правда, 9 жовтня 2015 р. <https://life.pravda.com.ua/culture/2015/10/9/201525/>.
32. Точка опори ЮА, InMind. ЛГБТ+ військові та ветерани: видимість і сприйняття військовим побратимством: аналітичний звіт. 2019 <https://genderindetail.org.ua/library/identichnosti/lgbtika/lgbt-viyskovi-ta-veterani-vidimist-i-spriynyattya-viyskovim-pobratimstvom-1341371.html>
33. Цвяк Л. Гендерна асиметрія в мові та шляхи її подолання // Розуміння маскуліності та гендерної рівності в секторі безпеки України та представлення результатів дослідження. – 2023. – С. 185–186. https://www.naiiu.kiev.ua/files/zakon_ukr/gender/2021_03_25/konf_250321.pdf

Спеціалізовані корисні джерела на тему гендерної рівності та війни

1. Кузьменко Л. Гендерна рівність у медіа: виклики на тлі повномасштабної війни в Україні. Як коректно висвітлювати проблему СНПК // Посібник з журналістської етики / [Куликов А., Кузьменко Л., Дворовий М., Дуцик Д., Куц Л.]. — К. : Комісія з журналістської етики, 2023. — 129 с. https://cje.org.ua/library/posibnyk-z-zhurnalistskoi-etyky/?fbclid=IwAR2C9qzb_wfgPogGQVKOnNuYHdkLjNwPIDFDLQjDhsq2pxFDMfIjvxve25U
2. Методичні рекомендації з висвітлення в медіа гендерної рівності, запобігання насильству, проявам сексизму та гендерних стереотипів. – К.: Міністерство культури та інформаційної політики України, 2023. <https://cje.org.ua/library/metodychni->

[rekomentatsiyi-z-vysvitlennia-v-media-gendernoi-rivnosti-zapobihannia-nasylstvu-proiavam-seksyzmu-ta-gendernykh-stereotypiv/?fbclid=IwAR38MDW_hDSlyK1yxEZnZv91tsl8GYf7-MeWI5YkEcKMP2bKvWGxNCVZLo](https://www.cje.org.ua/library/rekomendatsiyi-z-vysvitlennia-v-media-gendernoi-rivnosti-zapobihannia-nasylstvu-proiavam-seksyzmu-ta-gendernykh-stereotypiv/?fbclid=IwAR38MDW_hDSlyK1yxEZnZv91tsl8GYf7-MeWI5YkEcKMP2bKvWGxNCVZLo)

3. Саморегуляція українських медіа під час дії воєнного стану в Україні. З досвіду роботи Комісії з журналістської етики: Аналітично-довідковий збірник / За заг. ред. Л. Кузьменко, Л. Куц, М. Дворового, О. Погорелова. – К.: Комісія з журналістської етики, 2022. – 90 с. <https://cje.org.ua/library/samorehuliatsiia-ukrainskykh-media-pid-chas-dii-voiennoho-stanu-v-ukraini-z-dosvidu-roboty-komisii-z-zhurnalistskoi-etyky/?fbclid=IwAR0eWgcnoSiUTEkFPvMq9hzp4Xk1-OfVFkBQLfkrFXKMxYtDyWioIZXXOpw>